

Boekbesprekingen

Jeroen Koch, *Abraham Kuyper, een biografie* Uitgeverij Boom, Amsterdam 2006, ISBN 9085062489, 672 pagina's, € 39,50.

Generaties historici hebben er reikhalzend naar uitgezien: een nieuwe biografie van Abraham Kuyper (1837-1920). Boekenkasten zijn er vol geschreven over de man die aan het einde van de negentiende eeuw zowat eigenhandig de gereformeerde zuil in elkaar metselde. Maar de laatste volledige levensbeschrijving dateerde al weer uit 1938. *Abraham Kuyper, een biografie* van de Utrechtse historicus Jeroen Koch kwam in mei uit en deed direct veel stof opwaaien.

Een biografie schrijven over Kuyper is beslist geen sinecure. Zelfs zonder archiefonderzoek – waar Koch een broertje dood aan heeft – deed de auteur er zes jaar over. Abraham de Geweldige is nu eenmaal niet in een paar pennenstreken neer te zetten, daarvoor was zijn leven te intens, te veelomvattend en vooral te ingewikkeld. Dan krijg je, aldus mooischrijver Koch, een 'barokke polyfonie van een reusachtige fuga'. Kuyper had inderdaad vele gezichten: hij was dominee, politicus, journalist, schrijver én volksmenner en dit alles uit volle overtuiging.

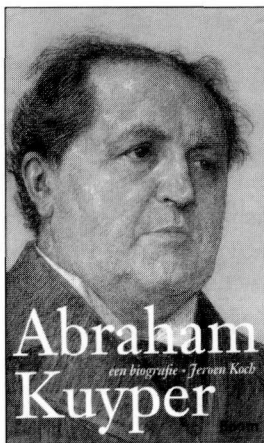
Rond 1867 raakte Kuyper, hervormd theoloog, in de ban van Calvijn. Belangrijkste ingrediënt van zijn 'neo-calvinisme' was de opvatting dat het geloof alle facetten van de samenleving diende te beheersen. Hartstochtelijk werd het idee verworpen dat de mens zelf de baas is over zijn leven,

iets dat vooral opgang had gemaakt in de Franse Revolutie. Om aan hun weerzin daartegen uiting te geven, noemden Kuyper en zijn leermeester Groen van Prinsterer hun stroming 'antirevolutionair'.

In 1872 rolde de eerste editie van Kuypers eigen dagblad *De Standaard* van de persen, om de rechtzinnige geesten rijp te maken voor een emancipatiebeweging die haar weerga niet zou kennen. In de jaren die volgden, richtte Kuyper een eigen politieke partij op (de ARP in 1879) en stichtte hij een gereformeerde universiteit (de Vrije, in 1880). Als klap op de vuurpijl brak hij in 1886 na een reeks meningsverschillen met de Hervormde Kerk. De orthodoxen die na deze Kuyperiaanse 'doleantie' bij de Gereformeerde Kerk een nieuw thuis vonden, droegen hun voorman op handen. In 1901 werd Kuyper premier van een zelf geformeerd christelijk kabinet. Zijn 'worgwetten', bedoeld om de Spoorwegstakingen neer te slaan, zouden hem de reputatie van een *rücksichtslose* gezagsfetisjist opleveren. Na

een vierjarige regeerperiode was Kuypers rol in de landelijke politiek feitelijk uitgespeeld. Hij werd verafschuwd door alles wat liberaal of socialistisch was en zelfs binnen zijn eigen partij werd de drammerige en hypochondrische dominee steeds minder gepreimd.

Al deze zaken komen bij Koch uitgebreid aan de orde en dat hij daar nog geen zevenhonderd pagina's voor nodig heeft, is een prestatie van formaat. Het geheel leest bovendien een stuk vlotter dan eerdere pogingen van antirevolutionair georiënteerde

vakbroeders. Die hadden nogal eens de neiging om door te slaan in hun idolatrie; 'gereformeerd-verzuilde pluimstrijkerij', noemde Herman de Liagre Böhl dat ooit. Jeroen Koch zal er niet gauw van beschuldigd worden. Sterker nog: pagina na pagina wordt uit de doeken gedaan dat Kuyper eigenlijk maar een megalomane zeikerd was. Koch kan niks aardigs zeggen zonder er gelijk een sneer aan toe te voegen. Rouwt Kuyper om de dood van zijn oude vriend Groen? Vilein merkt Koch op dat hij het toch vooral op diens erfenis had gemunt. Was Kuyper een goed wetenschapper? Zeker, maar om hoogleraar te worden moest hij wel eerst zijn eigen universiteit oprichten.

Verder laat Koch één van de meest interessante vragen onbeantwoord. Hoe bestaat het dat de gereformeerden zo wegliepen met hun onuitstaanbare voorman? Dat Kuyper de kampioen werd van de 'kleine luyden', was namelijk bepaald geen uitgemaakte zaak. Hij introduceerde een stijl in de politiek die zelfs Domela en Troelstra bij de socialisten nog moesten uitvinden. Voor de klaarblijkelijke aantrekkingskracht van Kuyper op de gereformeerde goegemeente biedt Koch nauwelijks een verklaring.

Ondertussen heeft de biografie de gemeederen al flink bezig gehouden. Vooral emeritus VU-hoogleraar Van Deursen had geen superlatieven genoeg om zijn afkeer van het boek en de schrijver te ventileren. De luchtige toon waarop Koch het 'geloof der vaders' bespreekt, had Van Deursen zó gestoord, dat hij het een straf noemde

om het 'overbodige', 'misselijke' en 'godslasterlijke' boek te moeten lezen. Sterker nog: 'Een fatsoenlijk mens moet het niet willen lezen, en een christen moet het niet kunnen lezen.' Dat Koch gesouffleerd werd door een leescommissie van vooraanstaande gereformeerde historici als Schutte en Harinck, kon hem niet milder stemmen.

Koch had er inderdaad goed aan gedaan iets minder badinerend te spreken over zaken van geloof en ongeloof. Niet om tere orthodoxe zieltjes te sparen, maar omdat hij daarmee meer recht had gedaan aan de leef- en denkwereld van zijn hoofdpersoon. De rooms-katholieke Koch benadert – daar had Van Deursen wel een punt – het calvinisme 'ongeveer zoals de superieure 19e-eeuwse westerling die glimlacht over de dwaze afgoderij van primitieve inboorlingen'. En wie dan de typisch calvinistische preektoon van Kuyper karakteriseert als 'griezelen met God', had kunnen weten dat hij daarmee de toorn der gereformeerden over zich heen zou krijgen.

Aan de andere kant moet Van Deursen niet zeuren: hij heeft bijna dertig jaar de tijd gehad om een keurig rechtzinnige student op te leiden tot Kuyper-biograaf. In zijn eigen kring durft blijkbaar nog steeds niemand het aan om de bijna onaantastbare Kuyper eens grondig te ontleden, dus heeft een buitenstaander een kans gekregen. Dat het vervolgens niet geworden is waar Van Deursen op had gehoopt, hoeft Koch zich niet aan te rekenen.

Ruth Scurr, *Fatal purity. Robespierre and the French revolution*. Chatto&Windus, Londen 2004, ISBN 9780701176006, 388 blz., € 29,50.

De naam Maximilien François-Marie-Isodore Robespierre (1758-1794) is onlosmakelijk verbonden aan de meest bloedige periode uit de Franse Revolutie, toen dagelijks tientallen

'contrarevolutionairen' publiekelijk geuil- lotineerd werden. Robespierre wordt vaak gezien als 'architect' van deze *Terreur*, die van september 1793 tot juli 1794 Parijs in haar greep hield. Historici proberen al twee eeuwen te verklaren hoe de bedaalde, pacifistische advocaat uit Arras bij deze zwarte bladzijde uit de Franse Revolutie betrokken raakte en Ruth Scurr doet met haar recente

Boekbesprekingen

biografie de jongste poging.

Als uitgangspunt voor haar boek neemt Scurr Robespierres zelfbeeld en de manier waarop hij zich vereenzelfigde met de revolutie. In zekere zin liep Robespierres carrière parallel aan de omwenteling van 1789: zijn ideeën radicaliseerden toen de revolutie in een stroomversnelling kwam. Scurr leidt hieruit af dat Robespierre de revolutie belichaamt en ziet in hem de sleutel tot het raadsel van deze periode. Wie hem begrijpt, begrijpt de Franse Revolutie. Dit is zondermeer een prikkelend uitgangspunt wat bovendien de biografische methode, met haar lange aanloop, rechtvaardigt.

Het verhaal van Robespierre begint in het provinciale stadje Arras, waar hij op 6 mei 1758 het levenslicht ziet. In 1769 wordt hij uitverkoren om aan het prestigieuze *Collège Louis-le-Grand* in Parijs te studeren, maar na zijn studie te hebben afgerond, keert Maximilien terug naar Arras om als advocaat te werken. Robespierre werkt zich op tot vooraanstaand burger van zijn stad en wordt, wanneer Lodewijk XVI in 1788 besluit de Drie Standen bijeen te roepen om het koninkrijk uit de financiële malaise te halen, gekozen tot afgevaardigde van Artois.

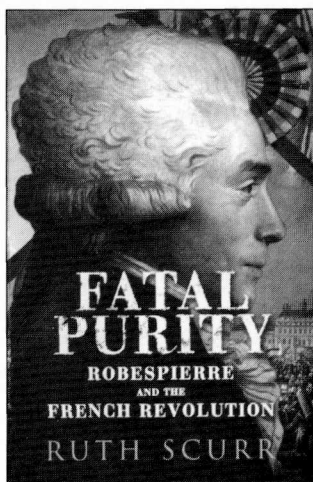
Aanvankelijk kan de schuwe Robespierre moeilijk aarden in de versgekozen *Assemblée Nationale*, maar in de meer besloten omgeving van de Jakobijnse club – een extraparlamenteair discussieforum – weet hij al snel een reputatie op te bouwen. In de club en, later, in het parlement toont Robespierre zich een moralist met onbuigzame principes. Hij is een dogmatisch democraat die de persvrijheid heilig acht en een fel tegenstander van

oorlog en doodstraf. Robespierre gelooft -in navolging van de door hem vereerde Rousseau- in de goedheid en puurheid van de (eenvoudige) mens en ijvert onvermoeid voor het lot van de armen. Scurr stelt dat Robespierre zich vereenzelvig met het volk; vanwege de goedheid van het volk waarin hij opgaat, gelooft Robespierre nooit ongelijk te hebben.

Als op 10 augustus het koninklijk paleis (het huidige *Musée Louvre*) in Parijs wordt bestormd valt het doek voor de Franse monarchie. Binnen twee maanden wordt een nieuw parlement gevormd, de *Convention Nationale* en de republiek uitgeroepen. De radicalisering van Robespierre's denkbeelden blijkt duidelijk tijdens het proces tegen Lodewijk XVI, tegen wie hij –vroeger fel pacifist- de doodstaf eist. Voor Robespierre was de revolutie het hoogste doel en waren alle middelen gerechtvaardigd om haar tegen vijanden –koning of geen koning- te beschermen.

Op treffende wijze schetst Scurr hoe Robespierre zich steeds meer vereenzelvig met de revolutie en haar doel –de bevrijding van het (eenvoudige) volk- en hoe hij voor steeds zwaardere middelen pleit om haar tegen de 'vijanden van het volk' te beschermen. De *Terreur* waartoe dit leidt kan volgens Scurr niet alleen op het bordje van Robespierre worden geschoven en is evenzeer te danken aan de revolutionairen die hem in Thermidor ten val brachten. Robespierre is medeverantwoordelijk voor de *Terreur*, maar zijn vereenzelviging met de revolutie heeft ertoe geleid dat haar meest bloedige fase met hem vereenzelvigd wordt.

Dit is ook de voornaamste tekortkoming van een verder geslaagde studie naar

Robespierre. Scurr toont vooral aan hoe de radicalisering van Robespierre samenhangt met die van de revolutie, maar verzuimt aan te geven hoe dit een sleutel tot het raadsel van de Franse Revolutie in zijn geheel vormt. Het ontbreken van een conclusie speelt het boek in dit opzicht ook parten. Scurr sluit zich aan bij het revisionisme van François Furet en Keith-Michael Baker –die de radicalisering van de revolutie vooral in discrepantie tussen idealen er werkelijkheid

zoeken- zonder zich rekening te geven van de kritische kanttekeningen die hier steeds vaker bij gesteld worden. In dit licht vormt het boek van Scurr een geslaagde studie naar het zelfbeeld van Robespierre zoals dat ook al door David P. Jordan werd gedaan, maar geen werk dat met kop en schouders boven de omvangrijke historiografie van de periode zal uitstijgen.

Jelte Olthof

Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840* Wereldbibliotheek, Amsterdam 2004, ISBN 9028420673, 448 blz., € 34, 90.

Peter van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk, 1813-1840* Wolf Legal Publishers, Nijmegen 2005, ISBN 9058501280, 571 blz., € 35,00.

Dat in de geschiedschrijving de onderzoeksmethode van de historicus bepalend is voor de uitkomst van het onderzoek, is een bekend gegeven. Hoezeer een gekozen invalshoek zijn stempel kan drukken op de inhoud van een boek, wordt echter pas goed duidelijk wanneer men twee werken over precies hetzelfde onderwerp met elkaar vergelijkt. Twee recente publicaties die zich uitermate goed voor een dergelijke vergelijking lenen, zijn het anderhalf jaar geleden verschenen proefschrift van Jeroen van Zanten *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840* en de dissertatie van Peter van Velzen *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk, 1813-1840*, die enkele maanden later uitkwam. Deze studies vertonen enkele opvallende overeenkomsten. Niet alleen hebben beide boeken als onderwerp de politieke oppositie tijdens de regering van Willem I, ook hanteren Van Zanten en Van Velzen exact dezelfde periodisering en maken zij gebruik van grotendeels hetzelfde bron-

nenmateriaal. Daarnaast trachten de auteurs allebei, op eigen wijze, het bestaande beeld van de Nederlandse politiek te nuanceren.

In de historiografie van de twintigste eeuw werd de politieke cultuur ten tijde van de Restauratie vaak afgeschilderd als 'passief' en 'saai'. Historici als Huizinga en Boogman beschouwden de periode 1813-1840 slechts als een intermezzo tussen de tijd van de patriotten en die van Thorbecke. Zij legden in hun beschrijvingen vaak de nadruk op het trauma van de Bataafs-Franse tijd en de identiteitscrisis die daaruit voortvloeide. De regeringsperiode van Willem I werd in hun ogen vooral gekenmerkt door een sterk landsvaderlijk optreden van de koning tegenover een slappe en defaitistische houding van het parlement. Van discussie leek in deze jaren, zeker in de Noordelijke Nederlanden, nauwelijks sprake en een cultuur van onpartijdigheid en gehoorzaamheid voerde de boventoon. Ook een standaardwerk over de Nederlandse geschiedenis, zoals dat van Ernst Kossmann, besteedt relatief weinig aandacht aan de politieke tegenstellingen binnen het Koninkrijk. Afgezien van de aanloop naar de Belgische afscheiding in 1830, spreekt hij niet of nauwelijks over oppositie tegen de regering, laat staan over concrete debatten binnen het parlement.

Bij dit beeld van Noord-Nederlandse eensgezindheid en passieve parlementaire politiek plaatst zowel Van Zanten als Van Velzen enige kanttekeningen. De wijze

Boekbesprekingen

waarop beide auteurs de politieke oppositie beschrijven, verschilt echter sterk. Waar Jeroen van Zanten heeft gekozen voor een zogenaamde 'thick description' van de politieke cultuur, bekijkt Peter van Velzen de politiek van de Restauratie vanuit een staatsrechtelijk perspectief. Het resultaat is dan ook dat de boeken, die ogenschijnlijk zoveel op elkaar lijken, inhoudelijk gezien toch enige opmerkelijke verschillen vertonen. In de volgende twee paragrafen zullen de werkwijzen van Van Zanten en Van Velzen verder worden toegelicht en zullen de voor- en nadelen van beide methodes kritisch worden beschouwd.

Het boek *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, dat in het najaar van 2004 verscheen, vormt chronologisch gezien het eerste deel van het grote project 'de Natiestaat'. Het werk concentreert zich voornamelijk op de constitutionele debatten die vanaf 1813 in het Koninkrijk werden gevoerd en die de basis legden voor het nieuwe bestuur van koning Willem I. Na bijna twintig jaren van revolutie, regeringsloosheid en Franse bezetting moest de Nederlandse natie politiek gezien helemaal opnieuw beginnen. Er was geen grondwet, geen parlement, geen landsbestuur en ook de grenzen van de staat lagen nog niet vast. Om de wederopbouw van de nationale politiek tot een succes te maken, was het noodzakelijk dat oude vijandschappen opzij werden gezet en er een samenwerking zou ontstaan tussen de verschillende facties die tot dan toe het politieke spectrum hadden gekleurd. Onder de leiding van Willem I, die in december 1813 de soevereiniteit uit handen van Gijsbert Karel van Hogendorp had aangenomen, zouden orangisten, patriotten en Fransgezinden voortaan gebroederlijk moeten samenwer-

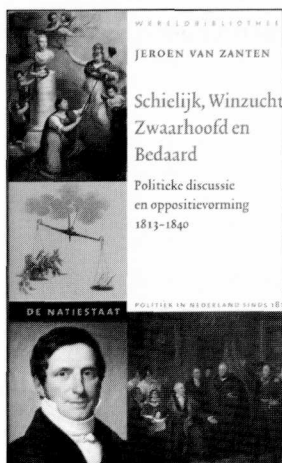
ken aan het nieuwe bestuur.

Dat deze samenwerking moeizamer verliep dan tot voor kort in de literatuur werd voorgesteld, is één van de kerngedachten van Van Zantens boek. Al in het eerste hoofdstuk laat hij duidelijk zien dat de depolitiserend van de natie niet geheel slaagde. Bedekt onder de mantel der 'vaderlandsliefde en eendracht' bleef een onderling wantrouwen bestaan en ontwikkelden zich verschillende visies op de toekomst van het land. De enigszins opmerkelijke titel van het boek verwijst dan ook naar vier fictieve personages uit een

geschrift van 1814, die ieder afzonderlijk de verschillende bedenkingen van de bevolking voorstelden en gezamenlijk de tijdgeest vertegenwoordigden. In het vervolg van zijn betoog werkt Van Zanten deze met elkaar concurrerende opvattingen van politiek verder uit. Hij kiest daarbij uitdrukkelijk voor een benadering die, in navolging van onder andere de historicus Henk te Velde, de verschillende vormen en stijlen van politiek voorop stelt. In de ogen van de auteur was de belangrijkste vraag ten tijde

van de Restauratie namelijk niet zozeer wat goede politiek wás, maar hoe de politiek er gegeven de omstandigheden het beste uit kón zien.

Om een antwoord op deze vraag te vinden, benadert Van Zanten de politiek vanuit drie invalshoeken, namelijk als persoonlijke ervaring, als gedrag en als onderdeel van een specifieke cultuur. In de praktijk komt deze benadering neer op een onderzoek waarbij steeds bepaalde personen, zoals Nederlandse parlementariërs, notabelen, ambtenaren en publicisten centraal staan. Aan de hand van talloze brieven, artikelen in tijdschriften en kranten, politierapporten en beleidsstukken

reconstrueert de auteur op indrukwekkende wijze de politieke en maatschappelijke houding van enkele kleurrijke critici van het beleid van Willem I. Hij laat zien hoe in de loop der jaren de kritiek veranderde, naarmate het beleid van de koning en diens trouwe minister van Justitie Van Maanen strenger werd en de regering steeds meer macht naar zich toetrok. Gold Willem I eerst nog als nationaal symbool van eendracht, toen de overheidsuitgaven opliepen en de persvrijheid werd aangescherpt, leidde dit al snel tot weerstand bij kamerleden en schrijvers. De opstand en uiteindelijke afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden, de religieuze controverses en de komst van een jonge generatie liberale parlementariërs zorgden vervolgens in de periode 1825-1832 voor een duidelijke roep om verandering. De debatten in deze jaren waren volgens Van Zanten van grote betekenis voor de verdere ontwikkeling van de Nederlandse politiek en zouden de basis gelegd hebben voor de latere successen van Thorbecke.

De voorbeelden van oppositie die Van Zanten geeft, zijn door de uitgebreide aandacht voor de context en het scherpe oog voor detail bijzonder levendig. Met name de beschrijvingen van de intriges binnen de regering en het optreden van het Openbaar Ministerie tegen critici zijn buitengewoon amusant om te lezen en geven een duidelijk inzicht in de verschillende stijlen van politiek en de wijze waarop de regering de publieke opinie probeerde te beïnvloeden. Daarnaast schetst Van Zanten ook goed hoe de centralistische politiek van Willem I botste met de belangen van andere partijen, zoals kerken, Kamers van Koophandel en provinciale overheden, die vervolgens via kamerleden hun grieven kenbaar maakten.

Hoewel deze voorbeelden aantonen dat er ten tijde van de Restauratie wel degelijk discussie en enige vorm van Noord-Nederlandse oppositie bestond, is het opvallend dat geen van de critici die in *Schielijk*, *Winzucht*, *Zwaarhoofd* en *Bedaard* wordt

genoemd ook daadwerkelijk invloed op het beleid leek te hebben. Ondanks kritische publicaties en redevoeringen lukte het geen van de beschreven figuren brede politieke steun te verwerven om zo veranderingen in het systeem af te dwingen. Tot zijn aftreden in 1840 kon de koning vrijwel ongehinderd zijn macht uitbreiden en bleven critici van het beleid voornamelijk roependen in de woestijn. Een parlementaire cultuur kwam eigenlijk nooit goed van de grond en de kritische toon van sommige tijdschriften matigde na een aantal jaren meestal weer. Een vraag die het boek na het lezen oproept, is of de rol van de oppositie dan toch niet tamelijk marginaal was. Waarom behield het zwijgende deel van het parlement immers anders het laatste woord?

Een duidelijke verklaring voor dit tragische lot van de Noord-Nederlandse oppositie kan Van Zanten jammer genoeg niet geven. In de conclusie doet hij weliswaar een poging, maar zijn inspanningen komen niet verder dan wat giswerk. Zo probeert hij het falen van de critici te wijten aan het gebrek aan politiek talent en het ontbreken van een duidelijke ideologie. Daar deze verklaring verder niet uitgebreid onderbouwd wordt, is zij echter niet erg overtuigend. De verdienste van Van Zanten ligt uiteindelijk vooral in het typeren van politiek van de Restauratie als een politiek van 'tweeslachtigheid': enerzijds streefde men naar een sterke eenheidsstaat, maar anderzijds leidde dit streven ironisch genoeg tot botsende belangen die moeilijk met elkaar te verenigen vielen.

Evenals Van Zanten ziet ook Peter van Velzen een direct verband tussen de politieke conflicten tijdens de regering van Willem I en de 'democratische omwenteling' van Thorbecke in 1848. Ook hij beschouwt het voortdurend vallen en opstaan van de oppositie als een belangrijk kenmerk van de politiek van de Restauratie. Maar anders dan in het geval van *Schielijk*, *Winzucht*, *Zwaarhoofd* en *Bedaard* probeert Van Velzen de politiek tussen 1813-1840 niet te duiden aan de hand van

Boekbesprekingen

een specifieke tijdsgebonden politieke cultuur, maar systematisch te verklaren vanuit de staatsrechtelijke basis van het regime van Willem I, namelijk de grondwetten van 1814 en 1815.

Gezien de achtergrond van de auteur is deze andere benadering van de politieke geschiedenis niet zo vreemd. Anders dan Jeroen van Zanten is Peter van Velzen van huis uit geen historicus, maar een jurist. Met zijn jarenlange ervaring als ambtenaar op het ministerie van Buitenlandse Zaken is hij bovendien een deskundige op het gebied van staatsrecht en openbaar bestuur. In de inleiding van zijn boek *De ongeken- de ministeriële verantwoorde- lijkheid. Theorie en praktijk, 1813-1840* geeft Van Velzen aan dat hij aanvankelijk helemaal geen proefschrift wilde schrijven over de periode 1813-1840. Hij was vooral geïnteresseerd in het beginsel van de ministeriële verantwoordelijkheid in Nederland en wilde daarom zijn onderzoek eigenlijk beginnen in het jaar 1848. Na bestudering van de bronnen, bleek het beginsel echter al veel ouder te zijn en bovendien het onderwerp van veel discussie in de eerste helft van de negentiende eeuw. Omdat er tot op heden nog niets geschreven was over de ministeriële verantwoordelijkheid in deze periode, koos Van Velzen er uiteindelijk voor het onderwerp van zijn proefschrift te wijzigen en zich te richten op de regering van Willem I.

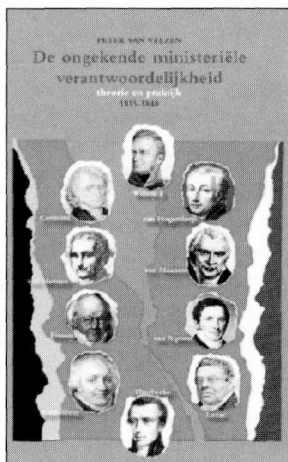
Het boek *De ongeken- de ministeriële verantwoorde- lijkheid* begint met twee hoofdstukken over de ontwikkeling van de theorie over ministeriële verantwoordelijkheid. De auteur laat zien dat begin negentiende eeuw twee varianten van het principe in de Nederlanden bekend waren. In de eerste plaats

de zogenaamde Engelse variant, waarbij de ministers collectief verantwoordelijk waren en de onschendbare Koning in de praktijk politiek buitenspel stond. De macht lag in dit geval vrijwel volledig bij het parlement, dat bij een absolute meerderheid van stemmen de gehele ministerraad naar huis kon sturen. De andere variant was gebaseerd op het staatsrechtelijke werk van de Fransman Benjamin Constant en ging uit van een systeem waarbij de ministers individueel verantwoording schuldig waren aan het parlement, terwijl de Koning politiek onschendbaar was. Deze stond echter niet geheel buitenspel, maar stond als het ware als

een 'vierde macht' boven de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke machten.

Van Velzen laat aan de hand van zeer uitgebreid bronnenonderzoek zien hoe het beginsel van ministeriële verantwoordelijkheid zijn weg vond in het Nederlandse staatsrecht. De ontwerper van de grondwetten van 1814 en 1815 Van Hogendorp moest niets hebben van de Engelse variant omdat deze de macht zou leggen bij een katholieke - hoofdzakelijk Belgische - kamermeerderheid. In zijn

Schets koos hij daarvoor een versie die deed denken aan de variant van Constant, maar die op één punt wezenlijk verschilde. In Van Hogendorps versie, die hij als typisch Nederlands presenteerde, waren de ministers wel individueel verantwoordelijk, maar was de Koning niet expliciet onschendbaar. Deze enigszins tweeslachtige en dubbelzinnige oplossing van Van Hogendorp leidde al vrij snel na de totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk tot verwarring onder parlementariërs en bestuurders. Deze verwarring werd bovendien nog versterkt, doordat de formulering van Van Hogendorp, die niet

of nauwelijks bestuurlijke ervaring had, op verschillende wijzen viel te interpreteren.

Toen de grondwet in 1815 in werking trad leefden nog veel politici - inclusief Van Hogendorp en Willem I - in de veronderstelling dat de ministeriële verantwoordelijkheid in de grondwet lag besloten. Slechts enkele doorgewinterde en regeringsgezinde juristen, waaronder minister Van Maanen, zagen de vergissing van Van Hogendorp in en maakten daar handig gebruik van. Zij interpreteerden de grondwet zo dat de ministers enkel na strafrechtelijke overtredingen door het parlement konden worden aangeklaagd en de macht van de Koning bovendien boven de wet verheven was. Volgens deze uitleg kon de regering dan ook nooit ter verantwoording worden geroepen. Voor Willem I betekende de interpretatie van Van Maanen een geschenk uit de hemel. Hij kon nu ongestoord de macht naar zich toetrekken en zonder inmenging van de Tweede Kamer zijn nieuwe bestuur opbouwen.

In het vervolg van zijn boek behandelt Van Velzen, net als Van Zanten in *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, de debatten die van 1815 tot 1840 in het parlement en in tijdschriften werden gevoerd. Uit de reconstructies van de debatten blijkt dat weinig critici de staatsrechtelijke 'truc' van Van Maanen inzagen. Voortdurend probeerden zij de ministers ter verantwoording te roepen, maar doordat de regering het bestaan van de ministeriële verantwoordelijkheid in de grondwet bleef ontkennen, verstomden de discussies al snel. Volgens Van Velzen haalde Van Hogendorp met zijn vergissing dus per ongeluk de angel uit het parlementaire debat. Een aantal Zuidelijke politici probeerde nog tevergeefs de onduidelijkheid in de grondwet recht te zetten, maar omdat in de Noordelijke Nederlanden enkel het Engelse idee van ministeriële verantwoordelijkheid wijd verbreid was, zagen veel Noordelijke politici deze inspanning als een poging om een Belgische hegemonie in het parlement te vestigen. Het gevolg was dat in Holland

vrijwel iedereen zweeg en aldus de 'ontkenning' van de regering werd gesteund.

Door de verschillende visies op de grondwet tegen elkaar af te zetten legt Van Velzen op overtuigende wijze het kernprobleem van de Nederlandse politiek van de Restauratie bloot. Een probleem dat pas verdween nadat de Belgen zich hadden afgescheiden en een groter deel van de Noordelijke politici de noodzaak van verandering gingen inzien. Zijn systematische werkwijze bij de behandeling van de verschillende bronnen, maakt het boek buitengewoon helder en overzichtelijk. Het nadeel aan Van Velzens sterk juridische benadering is echter dat de specifieke context van de debatten nauwelijks wordt uitgewerkt. De auteur reduceert elk geschil tot het conflict over ministeriële verantwoordelijkheid en besteedt daarom relatief weinig aandacht aan de achtergrond van de debatten. Daarnaast blijven ook de hoofdrolspelers op het politieke toneel tamelijk eendimensionale figuren: zij worden vrijwel alleen gezien in het licht van hun staatsrechtelijke visie.

Hoewel Van Zanten en Van Velzen dezelfde bronnen gebruiken en dezelfde gebeurtenissen beschrijven, zijn hun studies wat betreft stijl en inhoud totaal verschillend. In zijn conclusie noemt Jeroen van Zanten zijn boek vooral impressionistisch. Hij heeft met zijn indrukken vooral de eigenheid van de politieke cultuur in de periode 1813-1840 willen schetsen. Met zijn kleurrijke schetsen van de verschillende Kamerleden, ambtenaren en publicisten weet Van Zanten echter niet helemaal door te dringen tot de kern van de politiek van de Restauratie. *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard* bevat vooral mooie beschrijvingen die het bestaande beeld van de periode nuanceren, maar het boek biedt geen overkoepelende analyse van de oppositie tegen Willem I. De studie van Peter van Velzen tracht daarentegen het geringe succes van de oppositie en de oplopende spanningen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden terug te brengen tot

een enkel staatsrechtelijk probleem. Hoewel dit wellicht iets te kort door de bocht is, levert het boek *De ongekennde ministeriële verantwoordelijkheid* wel een uiterst interessante onderliggende structuur op, waarbinnen ook de tweeslachtige politieke cultuur die *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard* aantoon veel beter te plaatsen is. In dit opzicht biedt het betoog van Van Velzen als het ware het doek waarop Van Zanten zijn impressionistische voorstelling van de

oppositie schildert. Voor diegenen die de politiek ten tijde van Willem I willen doorgronden, is het dan ook aan te raden eerst het heldere en enigszins kleurloze proefschrift *De ongekennde ministeriële verantwoordelijkheid* te lezen, alvorens het uiterst amusante maar veel minder gestructureerde *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard* ter hand te nemen.

Diederik Smit

Francis Fukuyama, *Na het neoconservatisme. Waar rechts verkeerd afsloeg*. Vertaling Nico Groen. Uitgeverij Contact, Amsterdam en Antwerpen 2006, ISBN 90 254 2805 3. Prijs: € 24,90.

Dit boek is de Nederlandse vertaling van *After the neocons: America at the crossroads*, dat in maart 2006 uitkwam. Francis Fukuyama (geb. 1952) zal de meeste lezers wel bekend zijn als auteur van *The end of history and the last man*, dat in 1989 als tijdschrift-artikel verscheen en drie jaar later als boek. Na deze eerste bestseller verschenen nog enkele andere boeken die goed in de tijdgeest pasten en nu is dan de afrekening gekomen met de neoconservatieve politiek van Bush jr.. Hoewel Fukuyama zich zelf ook tot de neoconservatieve stroming rekent, is hij de laatste jaren steeds kritischer geworden over de politieke koers die na 11 september 2001 is ingezet en daarvan legt hij nu rekenschap af.

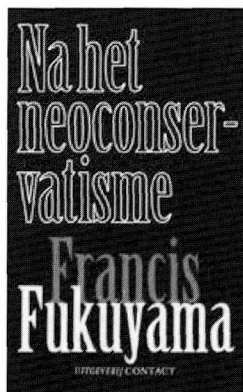
Fukuyama opent zijn betoog met een geschiedenis van het Amerikaanse neoconservatisme die over het geheel genomen informatief en evenwichtig kan worden genoemd. Hij kent de beweging van binnen uit, want hij studeerde bij Allan Bloom (1930-1992), die

bekend werd door zijn aanval op de geest van de jaren zestig in *The closing of the American mind* (1987). Het cultuurrelativisme op de Amerikaanse universiteiten deed Bloom denken aan het klimaat van de Weimarrepubliek waarin het nazisme was ontstaan. Bloom was op zijn beurt weer een leerling van de Duits-Amerikaanse politieke filosoof Leo Strauss (1899-1973), die geldt als de belangrijkste

intellectuele inspiratiebron van de neoconservatieven. Strauss werd in 2003 door de pers afgeschilderd als de kwade genius achter de 'regime change' in Irak, een overspannen kritiek waartegen Fukuyama terecht bezwaar maakt. Anderzijds gaat het mij te ver om Strauss te zien als een 'filosoof pur sang' die de liberale democratie een warm hart toedroeg. Deze omschrijving past volgens mij niet bij iemand die de ontwikkeling van de politieke theorie sinds Machiavelli van de hand wees

en het moderne historische denken wilde bestrijden met behulp van het traditionele natuurrechtdenken (zie mijn artikel over Strauss in *Groniek* 164, 37 (2004) 371-397).

Fukuyama brengt het neoconservatieve denken op het gebied van de buitenlandse politiek terug tot vier basisprincipes, die hij nog steeds zegt te kunnen onderschrijven.

Neoconservatieven geloven in de eerste plaats 'dat het binnenlandse karakter van regimes ertoe doet en dat de buitenlandse politiek de meest principiële waarden van liberale democratische samenlevingen moet weerspiegelen'. Het tweede principe is dat 'uitoefening van macht vaak nodig is om morele doelstellingen te bereiken'. Daarnaast bestaat in de derde plaats 'twijfel aan de legitimiteit en de effectiviteit van het internationale recht en internationale instituties om veiligheid en recht te garanderen'. Tenslotte is er in de vierde plaats sprake van 'wantrouwen jegens ambitieuze projecten op het gebied van maatschappelijke hervormingen'. 'Social engineering' leidt volgens de neoconservatieven vaak tot ongewenste gevolgen (p. 63-64).

Het eerstgenoemde principe verdient een nadere toelichting, omdat het ten grondslag ligt aan de veelbesproken politiek van 'regime change'. Om te beginnen moet opgemerkt worden dat dit principe niet typisch neoconservatief is, maar in brede kring gesteund wordt door Amerikanen. Anders dan de nationale staten in Europa baseren de Verenigde Staten hun nationale eenheid op universele waarden en dan is het logisch dat die waarden ook een belangrijke rol spelen in de buitenlandse politiek. Dit maakt het echter lastig om een beperkt, particularistisch veiligheidsconcept te hanteren. Rivaliserende waarden worden al snel als een politieke bedreiging gezien. Voor veel Amerikanen kan er pas sprake van nationale veiligheid zijn, wanneer de hele wereld hun democratische samenlevingsmodel heeft overgenomen. President Wilson baseerde hierop zijn argument om mee te doen aan de Eerste Wereldoorlog ('to make the world safe for democracy').

Aanhangers van de oude realistische school uit Europa bestrijden deze idealistische of wilsoniaanse opvatting. Zij vinden dat men zich in de buitenlandse politiek moet laten leiden door de belangen van staten en niet door de culturele of ideologi-

sche omstandigheden waarin de bevolkingen van deze staten leven. Deze opvatting kreeg onder Henry Kissinger in de jaren 1960 en 1970 tijdelijk de overhand. Zo was Kissinger bereid om zaken te doen met de Sovjet-Unie op basis van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden. Het verzet tegen deze zogenaamde détente-politiek markeerde het begin van de neoconservatieve bemoeienis met de buitenlandse politiek. Kissinger leed in 1974 een politieke nederlaag bij de amendering van een handelswet door de Democratische senatoren Henry 'Scoop' Jackson en Charles Vanik. Kissinger wilde de Sovjet-Unie met graanleveranties bewegen tot meer inschikkelijkheid in de internationale politiek, maar werd daarbij gedwarsboomd door critici die vonden dat hij meer moest doen aan het Russische emigratieverbod voor joden die in Israël wilden gaan wonen. Het Jackson-Vanik amendement was daar in feite op gericht: het stelde voor handel op landen die geen emigratie toestonden aan hun burgers te verbieden. Dit betekende feitelijk het einde van Kissingers détente-politiek. In de entourage van Jackson, die geharnaste 'cold warriors' als Paul Nitze en Albert Wolstetter omvatte, vormde zich de kern van de latere neoconservatieve hardliners in de buitenlandse politiek. Zo startten Paul Wolfowitz, Richard Perle en anderen hun loopbaan als Democratische tegenstrevers van Henry Kissinger. Onder Reagan liepen zij over naar de Republikeinen en gingen zij diens strijd tegen het 'empire of evil' steunen.

Het idee dat de buitenlandse politiek niet los kan worden gezien van binnenlandse omstandigheden wordt door neoconservatieven zelf vaak toegeschreven aan Leo Strauss, die een klassiek 'politeia'-begrip hanteerde waarin politiek en cultuur niet van elkaar zijn te scheiden. Strauss vertaalde dat begrip meestal als 'constitutie' of ook wel als 'regime'. Hoewel hij zich nauwelijks uitliet over de eigentijdse politiek, laat staan over de buitenlandse dimensie daarvan, zou men zijn idee van een 'regime' met enige moeite

Boekbesprekingen

kunnen gebruiken als wapen van kritiek tegen Kissingers realistische onderscheid tussen binnen- en buitenlandse politiek. Dit betekent dan dat internationale afspraken en externe prikkels niet voldoende zijn om kwaadwillende staten op de goede weg te krijgen. De onderliggende aard van het regime moet veranderen. Men zou de transformatie van Oost-Europa na 1989 als een illustratie van deze gedachte kunnen zien: pas nadat de bevolking zelf het communisme had afgeworpen viel de bedreiging weg. Het probleem is echter volgens Fukuyama, dat een jongere generatie neoconservatieven, aangevoerd door publicisten als William Kristol en Robert Kagan, de redenering eenvoudig omkeerde en verwachtte dat met het weggagen van een dictator als Saddam Hoessein de rest wel zou volgen. Maar zo simpel ligt de zaak niet. De ontwikkeling van een nieuwe politieke cultuur kost veel tijd en inspanning. Goed beschouwd zondigden de neoconservatieven inzake de reconstructie van Irak tegen hun eigen principiële wantrouwen op het gebied van 'social engineering'. Net zoals in Zuid-Vietnam werden de mogelijkheden van 'nation building' weer schromelijk overschat.

Fukuyama probeert op genuanceerde wijze duidelijk te maken, dat de fouten die in Irak gemaakt zijn niet zo zeer moeten worden gezocht in de neoconservatieve principes zelf als wel in de eenzijdige en roekeloze interpretatie die er van is gegeven. De onder Reagan behaalde overwinning in de Koude Oorlog in 1989 is veel neocons naar het hoofd gestegen en heeft hen verleid tot de gedachte dat Amerika het in zijn eentje kan opnemen tegen een nieuwe 'as van het kwaad'. Onder invloed van Samuel Huntington en andere auteurs die beter zouden moeten weten werd een nieuw vijandbeeld geschapen rond de islamitische wereld. Fukuyama haalt hier de Franse islamoloog Olivier Roy aan, die beweert dat het huidige jihadisme niet primair religieus of cultureel is, maar een bijverschijnsel van de migratie. Het islamitische terrorisme is

vooral een probleem van onwettelijke immigranten in Europa en moet niet opgeblazen worden tot een mondiaal verschijnsel waar 'oorlog' tegen gevoerd dient te worden.

De uitweg uit de huidige impasse die Fukuyama voorstelt is een 'realistisch wilsonianisme'. Het grootste deel van het boek wordt besteed aan een gedegen maar betrekkelijk schoolse uitwerking van dit begrip. Fukuyama komt niet met opzienbarende voorstellen, maar dat kan natuurlijk ook niet. De grote lijn is dat Amerika moet vasthouden aan het wilsonianse streven naar een democratische wereld maar terughoudender moet zijn met het inzetten van militaire middelen. Er zou meer aandacht moeten worden besteed aan het opzetten van nieuwe multilaterale instellingen. Fukuyama denkt hierbij niet in de eerste plaats aan de Verenigde Naties, die hij zoals de meeste neoconservatieven hopeloos inefficiënt vindt, maar aan meer gespecialiseerde zelfstandig opererende organisatie. Een voorbeeld is de Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN), een door de regering-Clinton opgerichte private non-profitorganisatie die internet-adressen uitdeelt. Het probleem is dat dit soort organisaties wel efficiënt is, maar niet legitiem wordt gevonden, terwijl voor een oude, in 1865 opgerichte organisatie als de International Telecommunications Union (ITU) het omgekeerde geldt.

Men kan zich afvragen hoe realistisch het realistische wilsonianisme van Fukuyama is, maar belangrijker lijkt mij de vraag of het wilsonianisme zelf nog wel te verdedigen valt. Zolang Amerikanen als vanzelfsprekend aannemen dat hun 'way of life' universeel geldigheid bezit, zullen ze een legitimatieprobleem houden in de wereld. Veel klachten over de Amerikaanse arrogantie van de macht richten zich in feite op deze achttiende-eeuwse verlichtingsmentaliteit. De moeilijkheid is dat de meeste Amerikanen dat zelf niet door hebben, omdat ze nauwelijks beïnvloed zijn door de romantiek. Anders dan

veel Anglo-Amerikaanse auteurs menen, was de Europese romantiek niet slechts een 'contra-verlichting' maar een 'verlichting van de verlichting'. Misschien kan de betekenis van deze bewering het beste worden verduidelijkt aan de hand van de vermeende tegenstelling tussen mensenrechten en cultuurrelativisme. Verlichtingsfundamentalisten in Amerika en Europa menen dat hier een serieus probleem ligt, maar dat is niet zo aangezien beide posities elkaar eenvoudig veronderstellen. Zonder een algemeen begrip 'mens' zou men geen culturen kunnen vergelijken.

Het moderne, romantische cultuurbegrip, dat in de late achttiende eeuw ontstond, is een comparatief begrip. Het veronderstelt een *tertium comparationis* aan de hand waarvan culturen zich laten vergelijken. Als zodanig dient het begrip 'mens', dat sinds de achttiende eeuw ruimhartig wordt toegepast op alle ongevederde tweevoeters. Indianen en

Afrikanen kwamen hierdoor ook in beeld als cultuurwezens. Dat was ooit wel anders geweest. Volgens de traditionele ontologie had je wezens met cultuur (mensen) en wezens zonder cultuur (barbaren). Een culturele vergelijking tussen deze beide categorieën was eenvoudig onmogelijk. Dit kwam soms wel goed uit, want dan kon men andere volkeren zonder gewetenswroeging onmenselijk behandelen. Zie daar een consequentie van het premoderne cultuurbegrip waar de Straussianen zo mee weglopen. Gelukkig kunnen wij tegenwoordig zowel de menselijke gelijkheid als de culturele verscheidenheid respecteren. Als Amerika nu wat romantischer wordt en de rest van de wereld wat verlichter, kan er misschien nog echt wat terecht komen van het realistische wilsonianisme.

Jaap den Hollander